

УДК 371.124:33:378

Н.О. Зуєнко, канд. пед. наук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

вул. Героїв Оборони, 13, м. Київ, Україна, 03041

E-mail: commission@twin.nauu.kiev.ua

АСПЕКТИ ТА КАТЕГОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Розглядаються окремі категорії та аспекти комунікативної взаємодії учасників освітнього процесу, зокрема, засоби комунікативної взаємодії та її структура. Окреслюється педагогічна взаємодія, яка потребує поглибленого вивчення у контексті її теоретичного аналізу у площині категорій та аспектів комунікативної взаємодії.

Ключові слова: комунікація, діалог, взаємодія, освітній процес.

Визначення проблеми. У державних освітніх документах наголошується на необхідності створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості, виховання у неї комунікативної культури та ефективних стратегій комунікативної взаємодії як необхідних умов інтеграції молоді людини у соціальні, природні та виробничі процеси. Комунікативна взаємодія та комунікативна культура завжди були у центрі уваги багатьох науковців. Тим більше, що концепція комунікативної взаємодії виникла як логічний розвиток попередніх теоретичних форм рефлексії людського спілкування. Відтак, в змістовно-термінологічному сенсі поняття «комунікація» перебуває в одному ряду з близькими за змістом поняттями «взаємодія», «людські стосунки», «взаємообумовленість», «взаємовплив» тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених частин проблеми. У дослідженнях з педагогіки і психології зростає увага науковців до спілкування, соціальної взаємодії як важливих компонентів загальної культури особистості та однієї з умов самореалізації й досягнення життєвих цілей людини у взаєминах з оточуючими (Т.В. Вільчинська, А. Гелен, М.Р. Гінзбург, О.Я. Гойхман, М. Коул, К.М. Левітан, Б.Ф. Ломов, В.С. Мерлін, М.В. Молоканов, Ч. Каррас та ін.). Вагомий внесок у поглиблення розуміння комунікативної культури та комунікативної взаємодії зробили такі науковці, як Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, І.О. Василенко, Л.С. Виготський, О.Б. Добрович, О.К. Дусавицький, О.В. Петровський та ін., які досліджували культуру міжособистісних відносин і засоби гуманізації людського спілкування й комунікативної взаємодії. Різні аспекти взаємодії суб'єктів освітнього процесу знайшли висвітлення у працях таких науковців, як Л.К. Авраменко, Л.В. Байбородова, А.А. Вербицький (групова взаємодія), Ю.А. Акаймова (міжкультурна комунікація), С.С. Горбачова, Н.Д. Дьоміна, М.А. Дигун, Л.І. Спринцева, С.М. Сфремова, О.В. Мещерякова (педагогічна взаємодія), В.Г. Казанська (співробітництво у навчанні), І.І. Кобзарєва (особистісно орієнтована взаємодія), Ю.О. Костюшко, М.М. Рибаківа (конфлікт та взаємодія в освітньому процесі), В.А. Семіченко (проблеми взаєморозуміння), Т.А. Устименко (міжкультурна взаємодія), Г.Т. Хайрулін (технологія взаємодії). Взаємодії як формі суб'єкт-суб'єктних відносин учасників навчального процесу значну увагу приділяють такі вчені, як В.І. Андрєєв, Л.А. Байкова, Л.К. Гребенкіна, Н.Д. Дьоміна, В.І. Журавльов, Є.В. Коротаєва, С.В. Кондратьєва, В.О. Кутьєв, І.А. Ларіонова, В.П. Панюшкін, В.В. Рибалко, В.А. Семіченко, Г.О. Цукерман, М.П. Шульц Т.С. Яценко та ін.

Враховуючи важливість вирішення цієї проблеми не вистачає теоретичних та емпіричних досліджень в області комунікативної взаємодії учасників освітнього процесу.

Відповідно, **мета статті** полягає у з'ясуванні сутності та головних аспектів та категорій комунікативної взаємодії учасників освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Однією з важливих загальнометодологічних категорій нашого дослідження є *взаємодія*, аналіз якої дозволяє з'ясувати найзагальніші закономірності й сутність комунікативної взаємодії як її часткового випадку.

У працях філософів (Г. Гегель, І. Кант, Ф. Гегель, Б.М. Кедров, В.С. Соловйов та ін.) звертається увага на те, що взаємодія носить універсальний і об'єктивний характер, підтримує в глобальному розумінні зв'язок між предметами і явищами навколишнього світу. До сутнісних ознак взаємодії філософи відносять: одночасність існування суб'єктів, двобічність зв'язків взаємопереходу суб'єкта в об'єкт і навпаки, закономірність зв'язків на рівні сутності, взаємозумовленість зміни стану сторін, внутрішню активність суб'єктів, вибірковість контактуючих сторін (Б.М. Кедров, І.І. Жбанкова, В.Г. Кремень та ін.).

Взаємодія почасти окреслюється в межах психолого-педагогічної науки як одне з найбільш концептуальних, базових понять: взаємодія сприймається як точка осмислення всіх інших соціально-психологічних феноменів (спілкування, сприйняття, взаємовідносини). Так, М.С. Каган вважає, що «взаємодія – це процес безпосереднього чи опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, який породжує їх зумовленість і зв'язок. Саме причинна зумовленість є головною особливістю взаємодії,

коли кожна зі сторін стає причиною іншої і, як наслідок, одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що й зумовлює розвиток об'єктів та їх структуру» [1, с. 58-59]. Відтак, на думку науковців, спочатку виникає власне взаємодія, а тоді вже психологічні та інші суспільні відносини між людьми [2, 3].

Аналіз наукової літератури дозволяє дійти висновку, що в історії науки існувало кілька спроб описати структуру взаємодії у контексті людських стосунків. Можна говорити про декілька підходів до розуміння зазначеної проблеми.

1. Теорія соціальної дії, яка будується навколо поняття «індивідуального акту дії», зокрема й взаємодії. Її засновники та прихильники, М.Вебер, П.Сорокін, Т.Парсонс та ін., фіксували певні компоненти взаємодії (людей, зв'язки між ними, вплив суб'єктів взаємодії, зміни в суб'єктах і предметі взаємодії), а завданням взаємодії проголошувався пошук чинників мотивації дій у взаємодії [4].

2. Теорія трансакції Е. Берна, яка передбачає регулювання дій учасників взаємодії шляхом регулювання їх позицій, характеру ситуації та стилю взаємодії. Взаємодія при цьому вважається ефективною, коли трансакції (окремі акти взаємодії) збігаються, доповнюючи характер [5].

3. Діяльнісна теорія взаємодії О.М. Леонтьєва, який вважав кооперацію необхідним елементом спільної діяльності, породженої її особливою природою. Науковець називав дві головні риси спільної діяльності: розділення єдиного процесу діяльності між учасниками; зміни в діяльності кожного, коли предмет і мотив діяльності не збігаються [6, с. 270-271].

4. Соціально-психологічний підхід до взаємодії, яка тут розглядається як умова сприйняття і розуміння людини людиною (Г.М. Андреева, О.О. Бодальов, Е.С. Кузьмін, Н.Н. Обозов та ін.) [2].

5. Психологічний аспект взаємодії, який виявляє її два головних види: кооперацію (співробітництво) й конкуренцію (конфлікт) [7]. У той час як кооперація розуміється взаємодією, яка сприяє організації спільної діяльності, досягненню групової цілі, конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, поглядів суб'єктів взаємодії. Традиційно конфлікт розглядають як негативний тип взаємодії, хоча це далеко не завжди відповідає дійсності, оскільки конфлікт як взаємодія може мати й конструктивний характер [8].

Взаємодія у людському співтоваристві у своїй суттєвій основі реалізується як комунікативна взаємодія. Поняття «*комунікація*» витоково аналізувалося вченими, виходячи з загальної теорії комунікацій, причому з часом стало стосуватися не лише людського суспільства.

К. Черрі розумів категорію комунікації як участь людей у акті взаємної взаємодії, у якій вони виявляють співучасть та утворюють єдність [9]. Крім мовних засобів у акті комунікації використовуються жести, міміка, манери, а також віртуальні засоби комунікації. Тому науковці часто зводять теоретичний аналіз комунікації до проблеми знакових систем, за допомогою яких вона здійснюється. Так, Т.Парсонс виділяє у соціальній структурі життєдіяльності спеціальний «комунікативний комплекс» і поширює поняття комунікації до взаємодії в найширшому розумінні цього слова [10, р. 265-274]. Відтак, комунікація реалізується не тільки у процесі обміну людьми різноманітними уявленнями, ідеями, інтересами, настроями, почуттями у процесі їх спільної діяльності. Комунікація не може бути зведена лише до поняття спілкування, оскільки продукт, що породжується в ході комунікативної взаємодії, передбачає не лише обмін, але й створення інформації, її уточнення, розвиток.

Основою комунікативної взаємодії виступає мова і мовлення. У психолого-педагогічній науці мову розділяють на зовнішню, орієнтовану на інших, та внутрішню, призначену для самого себе [11]. У свою чергу, зовнішня мова може бути усною (діалогічною чи монологічною) або ж письмовою. Комунікативна взаємодія як діалог може виступати в кількох основних *формах*: фактичній (обмін мовними висловлюваннями переважно для підтримання самого діалогу), інформаційній (обмін інформацією найрізноманітніших властивостей), дискусійній (виникає при зіткненні різних точок зору) та сповідальній (виникає в тому випадку, коли людина прагне висловити й розділити з іншим свої глибокі почуття й переживання) [12].

У науковій літературі виділяють три головні категорії *засобів комунікативної взаємодії*:

1. Експресивно-мімічні засоби (посмішка, погляд, міміка, виразні рухи рук і тіла, виразні вокалізації), які виступають як вияв емоційного стану учасників комунікативної взаємодії. Як жести, адресовані іншому, ці засоби поєднують індивідуальний емоційний стан з прийнятними в межах окремого соціального середовища чи професійної належності нормами й еталонами і стають знаком, зрозумілим для інших людей. Крім цього, такі засоби є індикатором ставлення одного учасника до іншого, виявляючи рівень взаємодії.

2. Предметно-дійові засоби (локомоторні й предметні рухи, а також пози, що використовуються у спілкуванні) виникають у спільній діяльності і являють собою перетворені для цілей комунікативної взаємодії предметні рухи й статичні пози. За їх допомогою учасники комунікативної взаємодії виражають свою готовність до спілкування та виявляють тип взаємодії, який є бажаним для учасників.

3. Мовні засоби (висловлювання, питання, відповіді, репліки тощо) мають принципове значення. Так, Л.С. Виготський відзначав мову як підґрунтя комунікації, вказуючи, що взаємодія, не опосередкована мовою чи іншою системою знаків, є примітивним і обмеженим [13]. О.М. Леонтьєв підкреслював, що мовна діяльність є головним видом комунікативної взаємодії як діяльності; використання мови розширює можливості спілкування і його вплив на інші види діяльності людини [14].

Загалом, можна говорити про вербальні та невербальні (екстравербальні) засоби комунікації. Структуру комунікативної взаємодії як знакового феномена подано на рисунку 1.

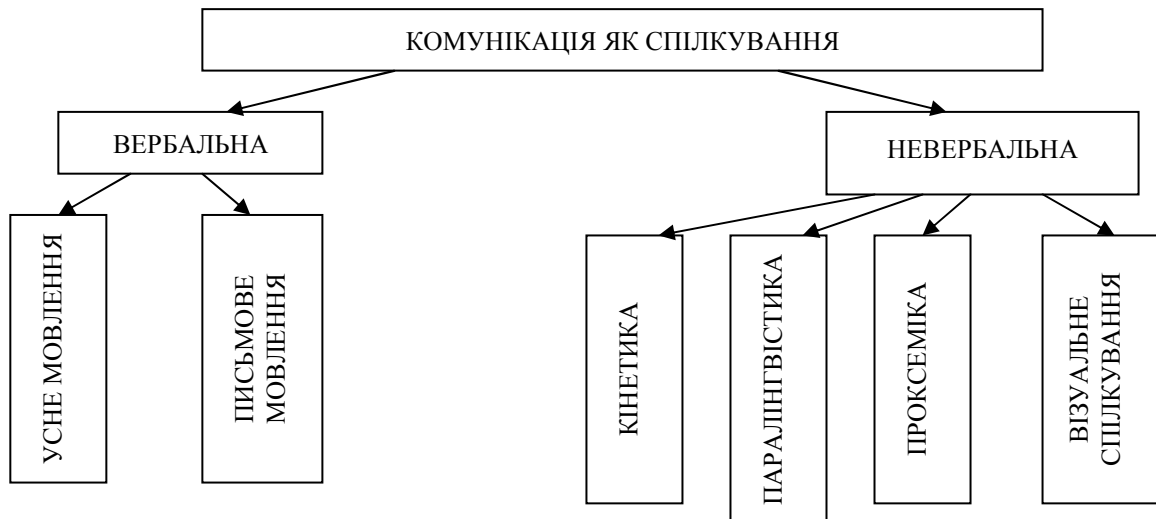

Рисунок 1 – Структура комунікації як спілкування

Кінетика може розумітися системою засобів комунікації, яка містить жести, міміку, пантоміміку, оскільки кінестетичній системі властива моторика різних частин тіла (руки – жестикуляція; обличчя – міміка; пози – пантоміміка), яка відображає емоційні реакції особистості. Як зазначав С.Л. Рубінштейн, ця особлива мова має найвитонченіші засоби мовлення у вигляді певних метафор, у створенні образів; тому виразний рух перестає бути просто органічною реакцією, а стає дією й суттєвим актом впливу на людей [15, с. 161-170].

Паралінгвістична система, яка доповнює вербальну комунікацію, виражається в інтонаціях, тональності, діапазоні, тобто є системою вокалізації. Проксеміка – це галузь науки, яка займається нормами просторової і часової організації спілкування [8]. Відтак, простір і час у процесі реалізації комунікативної взаємодії можуть виступати як знакова система та мати смислове навантаження, виявляючи компоненти комунікативних ситуацій (наприклад, положення суб'єктів взаємодії обличчям один до одного).

Виходячи з інтеракціоністських теорій (Т. Шибутані, Дж. Мід), комунікативна взаємодія постає як ланцюжок взаємопов'язаних дій (покроковий алгоритм комунікативної взаємодії): вхід суб'єкта комунікативної взаємодії в комунікативну ситуацію → оцінка суб'єктом комунікативної взаємодії характеру комунікативної ситуації → орієнтація суб'єкта взаємодії в комунікативній ситуації → вибір об'єкта для комунікативної взаємодії → постановка предмета комунікативної взаємодії з урахуванням специфіки ситуації → вироблення підходу до суб'єкта комунікативної взаємодії → залучення уваги суб'єкта комунікативної взаємодії → оцінка емоційно-психологічного стану партнера взаємодії та налаштування на його емоційний стан → комунікативний вплив суб'єкта-ініціатора та суб'єкта-партнера → стимулювання комунікативного ходу у відповідь з боку партнера → хід у відповідь з боку партнера комунікативної взаємодії. Тут комунікативна взаємодія постає *технологічною категорією*, тобто явищем, яке можна технологізувати й завдяки цьому відтворювати у сфері взаємин учасників освітнього простору.

Як комунікативна категорія, комунікативна взаємодія, на думку З.Д. Попової та І.А. Стерніна, є головним комунікативним концептом, що впорядковує знання людини про спілкування й норми його здійснення [15], виявляючи як когнітивну, так і нормативну функції.

Відтак, комунікативна взаємодія може розглядатися як багатоаспектний феномен, що окреслюються як технологію, діяльність, процес, спілкування, вияв компетентності у спілкуванні, конфлікт та ін.

Як *діяльність*, комунікативна взаємодія передбачає наявність системи взаємопов'язаних актів, кожен з яких визначається певними характеристиками (суб'єктом – ініціатором комунікативної взаємодії; суб'єктом, на який спрямована ініціатива взаємодії; нормами організації комунікативної взаємодії

(рівнем їх формалізації, наприклад); цілями, належними до кожного з учасників взаємодії; ситуацією, в межах якої відбувається комунікативна взаємодія (наприклад, рівнем її конфліктності).

Як *процес*, комунікативна взаємодія виявляє такі головні характеристики, як *суб'єкту* характеристику (різні конфігурації взаємодії учасників комунікації, наприклад, педагог – вихованець, вихованець – педагог та ін.), *предметну* характеристику (вона окреслює сутність і особливості предмета комунікативної взаємодії, який визначає її характер – суто професійна комунікація, особистісно-професійна, особистого характеру); *емоційно-почуттєву* характеристику (якою окреслюється емоційне наповнення комунікативної взаємодії, наявність суперечностей у взаємодії, темпи розвитку протистояння чи навіть конфлікту, можливість примирення чи подальшого розгортання конфліктної ситуації); *результативну* характеристику (визначає рівень, зміст та сутність очікувань учасників комунікативної взаємодії).

Як *спілкування*, комунікативна взаємодія є процесом взаємообміну інформацією, значущою для учасників взаємодії, з відповідним емоційно-почуттєвим фоном та змістом. У спілкуванні здійснюється сприймання та розуміння партнерів по комунікативній взаємодії, а також формуються такі прояви цієї взаємодії, як імітація, навіювання, засвоєння норм і правил взаємодії. Цей процес здійснюється між учасниками взаємодії, кожен з яких є носієм активності і передбачає таку само активність у своїх партнерів. Спілкування – це процес взаємодії по меншій мірі двох учасників, спрямований на взаємне пізнання, встановлення й розвиток взаємовідносин, взаємовплив на стан, погляди й поведінку, а також на регуляцію їх спільної діяльності [2].

Суттєвим аспектом спілкування постає його сенсорні характеристики, оскільки можна виділити чотири головні категорії спілкування на засадах репрезентованих систем – візуальна, кінестетична, аудіальна та логічна системи. Людина-візуал звертає увагу переважно на візуальні аспекти комунікативної взаємодії – вираз обличчя, жести, власне візуальне уявлення внутрішнього походження. Щоб адекватно взаємодіяти, така людина має розміститися так, щоб чітко бачити оточуючих. В кінестетичній та аудіальній категорії люди покладаються, насамперед, на почуття, щоб зрозуміти події [16].

Аналіз наукових джерел дозволяє виокремити такі типи спілкування як комунікативної взаємодії, як *контакт масок* (тип формального спілкування, за якого відсутнє прагнення зрозуміти й врахувати особистісну специфіку суб'єкта взаємодії; натомість використовуються звичні маски-ролі – ввічливості, чемності, скромності, співучасті тощо, а також набір виразів обличчя, стандартних фраз, які дають можливість приховати справжні емоції й ставлення до співрозмовника); *примітивний тип взаємодії* (інший суб'єкт взаємодії оцінюється й сприймається як такий, що є потрібним, або ж перешкодою, у зв'язку з чим і будується взаємодія); *формально-рольове спілкування* (замість знання особистості суб'єкта взаємодії на перший план виходить знання його соціальної ролі); *ділове спілкування* (передбачає врахування особливостей особистості, характеру, віку, настрою співрозмовника, за умови спрямованості на інтереси справи, а не особистісні відмінності); *духовне міжособистісне спілкування* (в площині якого в бесіді може бути обговорена будь-яка тема, в тому числі й абсолютно особиста); *маніпулятивне спілкування* (воно будується як акт маніпуляції).

Як *вияв компетентності*, комунікативна взаємодія людини як фахівця виявляє рівень його професійної готовності до встановлення доцільних комунікативних контактів у різних площинах взаємодії.

Як *конфлікт*, комунікативна взаємодія може розглядатися у зв'язку з наявністю різних точок учасників освітнього процесу [17].

Особливим видом комунікативної взаємодії є така, яка має місце серед *учасників освітнього процесу*. Тут можна говорити про педагогічну взаємодію (як особливий вид суспільних відносин, демократичних за своєю суттю, (партнерських), які залежать від якостей, індивідуальних особливостей дітей так само, як і від особистості педагога, його професіоналізму, особливостей його педагогічного такту, майстерності, стилю і його авторитету як керівника). При цьому, співробітництво, співтворчість можна вважати одним із сприятливих, продуктивних видів взаємодії в системі «вчитель – учень». У педагогічних дослідженнях співробітництво розглядається у складній єдності трьох аспектів, таких як: форми соціально-перцептивного взаємозв'язку, засновані на взаєморозумінні, взаємопереживанні та взаємоповазі; способи організації спільної діяльності, тобто «на рівних», що передбачає прояв самостійності, активності й організованості; форми взаємодії, коли праця ґрунтується на взаємопереживанні, взаємопідтримці та взаємодопомозі. Педагогічне співробітництво спрямоване на розвиток самодіяльності вихованця, що веде до реалізації його творчого потенціалу в подоланні проблем-перешкод для успішного здійснення професійно-життєвих планів [18, с. 104].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зазначимо, що педагогічна взаємодія потребує подальшого поглибленого вивчення у контексті її теоретичного аналізу у площині зазначених вище категорій та аспектів комунікативної взаємодії.

Бібліографічний список використаної літератури

1. Каган М.С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. — М.: Политиздат, 1988. — 319 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология: учеб. пособие / Г.М. Андреева. — М.: Наука, 2001. — 412 с.
3. Анциферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Л.И. Анциферова // Психологический журнал. — 1981. — № 2. — Т. 2. — С. 8–18.
4. Грановская Ф.М. Творчество преодоление стереотипов/ Ф.М. Грановская, Ю.С. Крижанская. — СПб., 1994. — 192 с.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. — М.: Изд-во ЦОЦ, 1996. — 397 с.
6. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. / А.Н. Леонтьев. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — 572 с.
7. Бородкин Ф.М. Внимание: конфликт! /Ф.М. Бородкин, Н.М. Коряк. — Новосибирск: Наука, 1989. — 190 с.
8. Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии / Б.Ф. Ломов // Методологические проблемы социальной психологии. — М.: Наука, 1975. — С. 132–134.
9. Черри К. Человек и информация / К. Черри. — М.: Наука, 1972. — 218 с.
10. Parsons T. Structure and Process in Modern Societies / T. Parsons. — 1965. — № 4. — P. 265–274.
11. Головаха Е.И., Психология человеческого взаимопонимания. / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 189 с.
12. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие / В.С.Агеев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. — 240 с.
13. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский; под ред. В.В. Давыдова. — М.: Педагогика, 1994. — 479 с.
14. Леонтьев А.А. Психология общения / А.А. Леонтьев. — Тарту: Изд-во Тарт. ун-та, 1974. — 143 с.
15. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Вопросы философии. — 1966. — № 7. — С. 161–170.
16. Бэндлер Р. Трансформейшн. Нейролингвистическое программирование и структура гипноза / Р. Бэндлер, Дж. Гриндер. — СПб., 1995. — 317 с.
17. Технології розв'язання конфліктів у педагогічній взаємодії: навч.-метод. посібник /Г.В. Ложкін, М.О. Коць, Т.В. Петровська, І.Ю. Зубкова. — Луцьк: Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. — 152 с.
18. Якса Н.В. Професійна підготовка майбутніх учителів: теорія і методика міжкультурної взаємодії в умовах Кримського регіону: монографія / Н.В. Якса. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. — 568 с.

Надійшла до редакції 14.09.2013 р.

Зуенко Н.А. Аспекты и категории коммуникативного взаимодействия участников образовательного процесса

Рассматриваются отдельные категории и аспекты коммуникативного взаимодействия участников образовательного процесса, в частности средства коммуникативного взаимодействия и их структура. Очерчивается педагогическое взаимодействие, которое нуждается в углубленном изучении в контексте ее теоретического анализа в плоскости категорий и аспектов коммуникативного взаимодействия.

Ключевые слова: коммуникация, диалог, взаимодействие, образовательный процесс.

Zuyenko N.A. Aspects and categories of communicative interaction of the participants of educational process

Separate categories and aspects of communicative interaction of the participants of educational process are examined, specifically the means of communicative interaction, its structure are discussed. The pedagogical interaction which needs deep study in the context of its theoretical analysis on the plane of the categories and aspects of communicative interaction is outlined.

Keywords: communication, dialogue, interaction, educational process.